

Міняйло І. В.

ЗВ'ЯЗОК КУЛЬТУРНОГО СПОЖИВАННЯ ТА ПОЗИЦІЇ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ В ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ У ЗАХІДНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

У статті розглянуто теоретичні підходи до вивчення зв'язку між позицією індивіда у соціальній структурі та особливостями культурного споживання, зокрема, альтернативні підходи: твердження про сильний та слабкий зв'язок. У рамках першого підходу дослідники виділяють тези: про гомологічність зв'язку vs. культурної «всеїдності» (схильності до споживання «високостатусного» мистецтва разом із «менш статусними» жанрами) та «однолюбства» (схильності до більш статусно-однорідного споживання). У рамках другого підходу, що наголошує на слабкості означеного зв'язку, дослідники виокремлюють: теорію «нового середнього класу», теорію нових ідентичностей та теорію «суспільства добробуту і нерівності».

Стаття має на меті сприяти аналізу культурного споживання в Україні у контексті порівняльних досліджень.

Ключові слова: культурне споживання, соціальна стратифікація, теоретичні підходи.

Зростання кількості публікацій в українській соціологічній літературі, що так чи інакше стосуються стилю життя, свідчить, що інтерес вітчизняних соціологів до поняття збільшується ([2–9]). Крім того, в Україні також існує певна дослідницька традиція, що використовує поняття стилю життя, втілена у працях соціологів та соціальних психологів. Зокрема, останні дослідження в рамках цього напрямку висвітлені у виданні «Стилі життя: панорама змін» (за ред. М. Шульги, Інститут соціології НАН України, 2008) [2].

Натомість, у рамках західної традиції поняття стилю життя операціоналізується як смаки у сфері культури та культурне споживання (чи споживання культури). Смаки позначають прихильність до тих чи тих жанрів мистецтва. Під культурним споживанням розуміють практики взаємодії із культурним продуктом (прослуховування музики, читання літератури та періодики, відвідування закладів культури чи відповідних подій – кінотеатрів, театрів, галерей, музеїв, участь у фестивалях тощо).

За майже три десятиліття з часу виходу праці Бурдьє «La Distinction» (1979) дослідження стилів життя утворили значущий напрям досліджень у західній емпіричній соціології. Їхні результати обговорюються в контексті дискусій щодо нових та старих форм стратифікації; щодо впливу соціальної нерівності на цінності, патерни сприйняття та поведінки; щодо ролі культурної політики у процесі суспільної інтеграції; впливу глобалізації на сучасні суспільства тощо.

Отже, ознайомлення із теоретичними підходами та результатами роботи західних колег у

цьому напрямку може збагатити українську соціологічну думку, зокрема, сприяти розумінню ролі культурного споживання у процесах соціальної стратифікації.

Метою цієї статті є подати українській соціологічній спільноті теоретичні підходи до вивчення культурного споживання, що використовуються у західній соціології. У подальшому це дасть змогу помістити дослідження культурного споживання та, у ширшому сенсі, стилів життя в Україні у порівняльний контекст. Адже, як зазначає американський соціолог Ричард Петерсон, що зробив великий внесок у розвиток цього напрямку досліджень: «Якщо порівняння виконано належним чином, воно є потужним інструментом наукового пізнання. Повторюване спостереження заслуговує на більшу довіру, і відповідні зміни можна інтерпретувати більш упевнено» [1, с. 277].

Дослідження стилів життя в Україні, чи культурного споживання як їхньої складової, на думку автора, є актуальним завданням для української соціології, оскільки вони допоможуть зрозуміти специфіку стратифікаційних процесів у сучасній Україні, роль культурних практик у цьому процесі, а зіставлення із результатами міжнародних досліджень – особливості, зумовлені національною специфікою та/чи глобалізаційними процесами.

Сильний vs. слабкий зв'язок між культурним споживанням і соціальною позицією

Ізраїльська дослідниця Таллі Кац-Герро [17, с. 207] узагальнює теоретичні підходи до зв'язку

культурного споживання та соціальної позиції таким чином.

Перший підхід подає цей зв'язок як значний. Він пов'язаний з іменами Вебера, Бурдьє, Еріксона, Раппа. Підхід представляє т. зв. аргумент гомологічності Бурдьє – твердження про взаємну відповідність позицій індивіда у просторі соціальної нерівності, з одного боку, та його смаків і культурних практик, з іншого. У рамках такого бачення – про значний зв'язок між позицією та споживанням – розвинувся також аргумент культурної «всеїдності» індивідів, що належать до вищих суспільних страт, що пов'язаний із іменем Петерсона та колег.

Альтернативний погляд: у сучасних суспільствах зв'язок є ослабленим. Серед теоретиків цього напрямку – Пакульські та Вотерс, Фізерстун, Ламот, Блазіус та Вінклер, Галле, Мюнтерс, Спеллерберг. Цей підхід охоплює концепції нових ідентичностей, нового середнього класу, а також концепцію суспільства добробуту та нерівності.

Сильний зв'язок: аргумент гомологічності та аргумент «всеїдності–однолюбства»

Аргумент гомологічності. Покладаючись на «критиків, які в цілому симпатизують Бурдьє», Чан та Голдторп подають своє розуміння аргументу гомологічності таким чином [10, с. 169].

Бурдьє погоджується із Вебером у тому, що статусний порядок набуває відносної форми ієрархії інтимних зв'язків та дістає найповніше вираження у «специфічному стилі життя» статусної групи. Однак він відмовляється визнати ту Веберову думку, що класи та статуси слід аналітично та емпірично розрізнити і що клас слід розуміти як визначений лише соціальними відносинами у економічному житті – на ринку праці та на виробництві.

Бурдьє вважає, що статус та клас не можуть бути пов'язані як завгодно і що статус є символічним аспектом чи виміром класової структури. Остання, при цьому, не може бути зведена до економічних зв'язків.

Класовий габітус (соціально сконструйована система диспозицій, що члени класу зазвичай адаптують її у ранньому віці завдяки особливим класовим життєвим умовам, у яких вони живуть) витворює семантичну цілісність практик у сфері споживання, включно із культурним споживанням. Таким чином, усередині класової структури утворюються стилі життя. Вони інтегровані зі структурою, внутрішньо узгоджені з нею, однак водночас – чітко протиставлені, часто протилежні один до одного. Таке відношення дістає свій вираз у статусному порядку.

Статусний порядок є полем символічної битви між класами, що її учасники намагаються

класифікувати себе та інших як подібних до себе чи відмінних інших, «включених» чи «виключених». У цій боротьбі члени домінантного класу використовують «символічне насилля», щоби підтвердити зверхність власного стилю життя, привласнюючи ті культурні форми, що є загальноновизнаними як «канонічні», «легітимні» чи «визначні», та зневажаючи інші. Культурне «відтворення» шляхом «символічного насилля» розглядається як критично важливе для соціального відтворення.

Культурний капітал у цій схемі пов'язаний зі статусом: за Еріксоном, культура є знак, що допомагає певним класам домінувати та формує життєві шанси індивіда. Володіння та використання економічного та культурного капіталу організує акторів у класи, натомість, домінування економічного або культурного капіталу спричинює диференціацію всередині соціальних класів [17, с. 208].

Аргумент «всеїдності–однолюбства». Цей аргумент постав у праці Петерсона та Сімкуса 1992 року ¹, а згодом розвивався із урахуванням нових даних (дослідження культурного споживання в Америці («Survey of Public Participation in Arts», SPPA), проведено US Bureau of the CENSUS – аналізувались дані 1982, 1992 і 2002 років). Загальна гіпотеза стверджує, що аргумент гомологічності є зужитим не тому, що культурне споживання втратило підґрунтя у вигляді соціальної стратифікації, а тому, що з'явилися нові типи зв'язків: для вищих страт культурне споживання є більшим за обсягом та суттєво ширшим за спектром. Тепер вищі страти споживають не тільки «високу», а й «середню» та «низьку культуру». Таким чином, має місце контраст не «між снобом та мужланом» ², проте між культурно «всеїдними» та «однолюбями» ³ [10, с. 170].

Альтернативний погляд: слабкий зв'язок. Теорії «нового середнього класу», нових ідентичностей та «суспільства добробуту й нерівності»

У рамках цього підходу передбачається, що «статусні об'єднання / афіліації, що виникають на культурній основі, можуть бути протилежними до тих, що виникають на ринку праці, таким чином, вони не відповідають класовій позиції» [17, с. 209].

¹ Peterson, R.A., Simkus, A., 1992. How musical tastes mark occupational status groups. In: Lamont, M., Fournier, M. (Eds.), *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. University of Chicago Press, Chicago, chapter Seven, pp. 152–186 – посилання за [10]. Чан і Голдторп зазначають, що цей аргумент має справу, власне, із культурним споживанням, а не зі стилем життя. Його сутнісні елементи можна відслідкувати до праці Віленські (Wilensky, 1964), який зазначав, що у США освічені люди не мають відради до «масової» культури і навіть отримують задоволення принаймні від певних її форм.

² В оригіналі – «between snob and slob».

³ Omnivorous vs. «univorous».

Зауважено, що у західних суспільствах культура не просто відображає клас. Культурні товари набувають значення як принцип соціального структурування. Вони є центральними для розуміння сучасного суспільства і, принаймні частково, вільні від впливу економічних детермінант. Емпіричні дослідження перетину культурних та економічних зв'язків виявляють значну різницю між соціально-економічними та символічними межами в рамках соціальної структури, а також те, що розрізнення за стилями життя має місце всередині класів і що зв'язок між класом та стилем життя зменшується.

У межах такого, альтернативного, підходу Кац-Герро виділяє три описані нижче теоретичних напрями.

*Підхід нового середнього класу*¹ передбачає, що у постіндустріальних суспільствах більшість поділяє спільний стандарт життя, і відмінності способу життя між класами незначні. Із цим теоретичним напрямом пов'язані праці Bonner & du Gay (1992), Crompton (1992), Featherstone (1991), Saunders (1986), Barbalet (1986), Blasius & Winkler (1989), Munters (1977), Neveu (1990), Schor (1998), Sobel (1983), J. Wilson (1980), Pakulski & Waters (1996).

Близькі умови життя та зростання капіталістичного виробництва висунули дозвілля та споживчі практики на поважніше місце у повсякденному житті. Соціальні групи більше не формуються відповідно до змагання за матеріальні блага. Натомість вони об'єднуються навколо певних стилів життя, що не пов'язані із класовою позицією. В умовах високого добробуту стилі споживання як соціальні маркери протистоять класовій позиції [17, с. 209].

Класові розрізнення, базовані на статусі, втрачають свою традиційну основу, і стилі життя урізноманітнюються, стають більш індивідуалістичними, орієнтованими на конструювання власної особистості [10, с. 170], на «самореалізацію» індивіда. Індивіди не тільки можуть, а й змушені вибирати: за Беком, «життя стає життєвим проектом». Отже, цей підхід надає провідної ролі споживанню як генератору статусу та стилю життя, незалежного від класу, що різко контрастує із позицією Бурдьє [17, с. 209].

*Підхід нових ідентичностей*² стверджує, що інші структурні виміри (вік, гендер, етнічність або сексуальність) є принаймні такими самими важливими, як клас і статус в якості визначників стилів життя [17, с. 209]. Це теоретичне бачення притаманне працям Kellner (1992), Castells (1996), Hall (1992), Maffesoli (1993, 1996), Lamont & Mollnar (2001), Hall (1992), Pakulski & Waters (1996), Giddens (1991), Beck (1992).

¹ Чан та Голдторп називають такий підхід «сильнішою версією аргументу індивідуалізації».

² Відповідно, «слабша версія аргументу індивідуалізації».

З ускладненням суспільних зв'язків/структури, ідентичність стає крихкою та нестабільною. Спільноти захищають власне існування, стверджуючи власну етнічну, гендерну, релігійну, національну та територіальну ідентичність. Клас впливає на стиль життя серед інших факторів, і культура є однією із багатьох ліній соціального поділу. Таких ліній з'явилося багато, чимало з них не пов'язані із класами, а вплив класів на культуру слабший та складніший, ніж виявлено Бурдьє. Класові субкультури стали настільки розгалуженими, що дослідники виявляють більш переконливі зв'язки між расою, релігією, етнічністю, регіоном проживання, ніж між класом та культурою. Таким чином, у сучасних розвинених суспільствах індивіди мають більший вибір щодо колективів, реальних чи вигаданих, на які вони можуть орієнтуватись. І, відповідно, вони мають більші можливості для формування – та переформування – ідентичностей.

Відповідно до теоретичної перспективи *суспільства добробуту та нерівності*, постіндустріальні суспільства витворили новий вид нерівності – не щодо товарів, а щодо інформації та часу. Економічна політика індустріалізованих держав може впливати на нерівність культурного споживання у двох напрямках [17, с. 210]:

- зміцнюючи зв'язок: еліта, що більше не має змоги вирізнити себе завдяки матеріальному споживанню, стає активнішою щодо культурної участі (Sobel (1983)) і водночас збільшує власні можливості щодо ідеологічних маніпуляцій (Featherstone (1991));
- послаблюючи зв'язок, зменшуючи «колективні вияви культурного споживання, що засновані суто на класовому поділі»: політика суспільства добробуту забезпечує індивіду більшу свободу, вирівнює споживання (Castells (1996), Warde (1994)), що призводить, зокрема, і до руйнування класового поділу (Clark, Lipset & Rampel (1993)).

Перспективні завдання для досліджень культурного споживання в Україні

Отже, основою теоретичної дискусії щодо впливу соціальної позиції на культурне споживання є питання про те, якою є роль традиційних структуротворчих чинників (соціальних та економічних вимірів соціальної позиції) у сучасному розвиненому суспільстві.

На цей момент у соціологічній літературі описано результати багатьох національних досліджень культурного споживання (див. перелік, наведений Петерсеном: [1, с. 261]). Існують також приклади міжнародних порівняльних досліджень, результати яких будуть, безумовно, цікавими в контексті досліджень культурного споживання в Україні. Наприклад:

- британське дослідження в рамках проекту «Культури споживання» Чана та Голдторпа надало певні свідчення на користь тези про «всеїдність» та значущість традиційних чинників стратифікації. Проте вони проявили себе у вимірі не класового, а статусного поділу (результати подано у низці публікацій: [10–16]);
- порівняльне дослідження споживання високої культури для шести країн, здійснене Кац-Герро, підтримує гіпотезу впливу на культурне споживання «нових ідентичностей» (вплив раси/етнічності, релігійних практик, гендеру), однак також показує, що вплив традиційного класового поділу зберігається [17].

Таким чином, вивчення культурного споживання є актуальним у контексті дослідження сучасних механізмів соціальної стратифікації. Воно може проводитись із різних теоретичних перспектив (зокрема, у наведених прикладах – з погляду порівняння статусу та класу як визначників культурного споживання; з перспективи класової теорії: роль споживання «високого» мистецтва як способу демонстрації належності до вищих класів).

Найзагальнішими завданнями для досліджень культурного споживання в Україні може бути перевірка гіпотез про осі розподілу культурного споживання серед суспільних страт («елітність–масовість» чи «всеїдність–однолюбство»), вираженість класових чи статусних впливів на нього, а також значення інших стратифікаційних чинників у його формуванні.

Сучасна соціальна структура українського суспільства суттєво відрізняється від «ідеальних типів» суспільства, що розглядаються в рамках наведених підходів (зокрема, від першого – суспільства із усталеною соціальною структурою, де вироблені чіткі механізми її відтворення, від другого – «розвиненого суспільства», де особистий вибір є більш значущим чинником для вибору стилю життя, ніж доходи). Такі її особливості, як «статусна неузгодженість» [18, с. 46], значне розшарування за доходами [19], політична нестабільність мають вплив на формування соціальної структури. Розгляд ролі культурного споживання поряд із цими факторами має сприяти розумінню процесу формування соціальної структури в Україні.

1. Richard A. Peterson. Problems in comparative research: The example of omnivorousness / Richard A. Peterson // *Poetics* 33 (2005) 257–282.
2. Стилї життя: панорама змін / за ред. М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 416 с.
3. Данилова В. Глобалізація як чинник творення життєвих стилів: український контекст [Електронний ресурс] / В. Данилова // Соціальні виміри суспільства : збірник наукових праць. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – Вип. 9. – С. 240. – Режим доступу : http://www.i-soc.kiev.ua/institute/soc_vimir_2006.pdf. – Назва з екрана.
4. Панченко С. Еволюція поняття «стиль життя» у західній соціології / С. Панченко [Електронний ресурс] // Соціальні виміри суспільства : збірник наукових праць. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – Вип. 9. – С. 251. – Режим доступу : http://www.i-soc.kiev.ua/institute/soc_vimir_2006.pdf. – Назва з екрана.
5. Зоткин А. Теоретичні засади дослідження стилів життя правлячої еліти України [Електронний ресурс] / А. Зоткин // Соціальні виміри суспільства : збірник наукових праць. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – Вип. 11. – С. 158. – Режим доступу : <http://www.i-soc.kiev.ua/institute/svs-2008.pdf>. – Назва з екрана.
6. Сема В. П. Стиль жизни: поиски критериев социологического измерения / В. П. Сема // *Методология, теория и практика социологического анализа современного общества : сборник научных работ.* – Харьков, 2004.
7. Сема В. П. Стиль жизни и жизненная форма: эмпирические интерпретации / В. П. Сема // *Методология, теория и практика социологического анализа современного общества : сборник научных работ.* – Харьков, 2005.
8. Якуба О. Н. Теоретико-методологические подходы к анализу стиля жизни / О. Н. Якуба // *Методология, теория и практика социологического анализа современного общества : сборник научных работ.* – Харьков, 2005.
9. Кролевец О. М. Відображення зв'язку групових стилів життя та соціальної структури в концепціях М. Вебера та Л. Іоніна / О. М. Кролевец // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірка наукових праць* – Харків, 2006. – Том 1.
10. Tak Wing Chan. Social stratification and cultural consumption: The visual arts in England / Tak Wing Chan, John H. Goldthorpe // *Poetics* 35 (2007) 168–190.
11. Findings: Social Status, Lifestyle and Cultural Consumption [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consume.bbk.ac.uk/researchfindings/CoFC_Findings_Chan02.pdf. – Назва з екрана.
12. Chan T. W. Class and status: The conceptual distinction and its empirical relevance / T. W. Chan, J. H. Goldthorpe // *American Sociological Review*, 2007, 72 (4), 512–532.
13. Chan T. W. Social stratification and cultural consumption: Music in England / T. W. Chan, J. H. Goldthorpe // *European Sociological Review*, 2007, 23 (1), 1–19.
14. Chan T. W. Social stratification and cultural consumption: The visual arts in England / T. W. Chan, J. H. Goldthorpe // *Poetics*, 2007, 35 (2/3).
15. Chan T. W. Social stratification of cultural consumption across three domains: Theatre, dance and cinema, music and the visual arts [Електронний ресурс] / T. W. Chan, J. H. Goldthorpe // *Sociology Working Papers 2007–02*, Department of Sociology, University of Oxford. – Режим доступу : <http://www.sociology.ox.ac.uk/documents/working-papers/2007/2007-02.pdf>. – Назва з екрана.
16. Chan Tak Wing. The Social Stratification of Cultural Consumption: Some Policy Implications of a Research Project / Tak Wing Chan, John H. Goldthorpe // *Cultural Trends*, 2007, 16:4, 373–384.
17. Tally Katz-Gerro. Highbrow Cultural Consumption and Class Distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States / Tally Katz-Gerro // *Social Forces*, September 2002, 81 (1), 207–229.
18. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / А. С. Макеев, И. М. Прибыткова, Е. В. Симончук и др. – К. : Інститут соціології НАН України, 1999. – 204 с.
19. Бабак О. В. Диференціація доходів: основні підходи до вивчення в соціології [Електронний ресурс] / О. В. Бабак // *Український соціум.* – 2003. – № 1 (2). – С. 7–15. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=50&c=1069>. – Назва з екрана.

I. Miniailo

THE CORRELATION BETWEEN CULTURAL CONSUMPTION AND SOCIAL STRATIFICATION POSITION: THEORETICAL APPROACHES USED IN EMPIRICAL RESEARCHES IN WESTERN SOCIOLOGY

The article presents theoretical approaches to studying correlation between individual social stratification position and cultural consumption. Particularly, it describes opposing theoretical perspectives which assert, respectively, strong and weak correlation. There are two arguments within the frame of first perspective: homology argument vs. cultural “omnivorousness”-“univorousness” argument (inclination to consume “highbrow” and “lowbrow” arts together or inclination to consume genres which are more homogeneous as for status). Second perspective, which emphasizes weak correlation, is presented by “new middle-class” theory, theory of new identities, and “well-fare state and inequality” approach.

The article is aimed to promote cultural consumption analysis in Ukraine in a context of comparative research.

Keywords: cultural consumption, social stratification, theoretical approaches.

УДК 001(=161.2):17.022.1

Малиш Л. О.

ПРЕСТИЖ ПРОФЕСІЇ ВЧЕНОГО В ОЦІНКАХ УКРАЇНЦІВ: ВІКОВИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто вікові особливості оцінки престижу професії вченого в українському суспільстві. При інтерпретації одержаних даних взято до уваги уявлення українців про стан вітчизняної науки, її роль у суспільному розвитку, мотивацію вчених до вибору професії.

Ключові слова: престиж професії вченого, вчений, українська наука.

Наука, яка виступила рушієм переходу низки суспільств до індустріального етапу розвитку, визначає цей процес і надалі. Тому закономірно, що вона є об'єктом дослідження значної кількості дисциплін, у тому числі соціології. Дослідницьке поле соціології науки є достатньо широким та охоплює як процеси, що стосуються взаємодії наукової інституції з іншими соціальними підсистемами, так і специфіку її функціонування. В межах останнього напрямку, зокрема, аналізуються думки населення щодо значення науки для соціального розвитку та її загального стану, а також оцінка громадянами престижу професії вченого. Зазначену проблематику розглянуто у працях вітчизняних дослідників, які вивчали уявлення населення щодо вітчизняної науки [1; 2; 3; 4; 7], аналізували окремі аспекти оцінок українцями престижу професії вченого [5; 6; 9] та здійснювали розгляд відтворення професійного про шарку науковців [8; 9].

Водночас, у межах перелічених досліджень не були предметом спеціального вивчення саме вікові особливості уявлень населення про роль науки у подальшому суспільному розвитку та її перспективи і оцінок престижу професії вченого. Між тим, одержані знання могли б стати підґрунтям для розробки заходів, які б поліпшили процес підготовки наукових кадрів та дали змогу заповнити низку гносеологічних лакун у системі вітчизняного соціологічного знання.

Подані у статті висновки ґрунтуються на результатах даних моніторингів «Громадська думка в Україні-2007» (N = 1800) та «Українське суспільство-2008» (N = 1801), проведених Інститутом соціології НАН України у 2007 та 2008 роках за репрезентативною для дорослого населення України вибіркою.

Для порівняння вікових особливостей уявлень щодо стану й перспектив вітчизняної науки та оцінок престижу професії вченого, респон-